

<https://doi.org/10.15407/econlaw.2020.02.096>

УДК 340.11 + 340.14

Б.Г. РОЗОВСЬКИЙ, д-р юрид. наук, професор,
Заслужений юрист України, завідувач кафедри правознавства
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля, м. Северодонецьк, Україна
(ID) orcid.org/0000-0002-5087-7076

МІСТО ПРАВО

Ключові слова: людина як особистість, архітектура права, свобода, відкрите суспільство, звичаєве право.

Користь анотації заперечувати марно. Читач повинен отримати загальне уявлення про статтю і вирішити, чи варто її читати. Єдине запитання: який розмір анотації доцільний? Встановлений норматив 2000—2500 знаків — двадцять рядків дрібним шрифтом — можна виконати, лише переказавши головне з усіма подробицями. Наче і читати більше нічого не треба. У мене тут ще й свої проблеми. Те, що хотів донести до читача, зовсім не обов'язково спеціально описувати. Я давно закликаю повернути в науковій публікації нормальну мову людського спілкування, яке сповідували багато наших найавторитетніші наукових предків. Пам'ятати, що емоції — це визнаний інструмент пізнання і передачі інформації. Відмовитися від вимоги цитувати десяток робіт інших авторів для підтвердження, що двічі по два дійсно чотири. Про це нічого не сказано, але стиль написання статті, сподіваюся, наочно проілюструє мої наміри.

Про що стаття? Про те, що життя людини розділили залізним парканом на клітини, зарегулювали її в їх межах, начисто позбавивши розуміння загальної перспективи. У праві не зайняла провідну позицію Людина — індивідуальність, потенціал її свобод затьмарили тотальні заборони, індивідуалізм превалює над інтересами суспільства. Оголошено неприборканий пріоритет прав і свобод особистості. Потрібно дотримуватися балансу інтересів людини і суспільства. Але саме балансу, а не ставити одне поперед іншим. Право — це зліпок суспільства, але право може бути і рушійною силою його реформування. Необхідна корінна реконструкція наявної архітектури права, не вибіркової, а капітальний ремонт, прокладання нових магістралей.

Мені кажуть, що я хочу своїми твердженнями перевернути світ вверх дном. Але хіба було б погано перевернути перевернений світ?

Джордано Бруно

В одному з оповідань Марк Захаров розповів повчальну історію: «Мене тут викликали нещодавно до дирекції й кажуть: Хочете доброю справою зайнятися? — Я кажу: Не знаю, ще жодного разу не пробував. Чим лише я не займався! А до цього якось руки не доходили. До доброї справи».

Цитування: Розовський Б.Г. Місто Право. *Економіка та право*. 2020, № 2. С. 96—105. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2020.02.096>

Мимоволі задумався, а якою справою займався я протягом тривалого професійного наукового життя? Якою справою займається більшість колег? Що в нашій професії «добра справа»? Ну, написав я приблизно 400 різних робіт, за розробленими пропозиціями ухвалювались закони, постанови Кабінету Міністрів, відомчі нормативні акти. Великий перелік заслуг в інших вчених і практиків. А результат? В якому суспільстві триває наше життя? Яким правом керуємось?

Розумію, що революцію не здійснити, але спробую продовжити йти проти течії, можливо знайдуться однодумці, і хоч у чомусь зробимо добру справу.

* * *

«Людина — це звучить гордо!». Таку оцінку людина дала собі сама. Іншого, хто міг би це зробити, поки немає, тому важко судити, наскільки оцінка об'єктивна. Адже філософи таврують сучасну людину за нібито втрачені колишні кращі якості — чесність, справедливість, доброту, мудрість, розсудливість. Список втрат нескінченний. Наскільки звинувачення обгрунтовані, поговоримо згодом. Поки зафіксую відправний пункт. Разом із людиною природа створила безліч біологічних видів, одні безповоротно зникли, інші збереглися у незмінному вигляді. Ведмідь, наприклад, тисячу років тому жив у барлозі. Його потреби, спосіб життя, комунікації залишилися ті ж. Напевно, він тому й продовжує жити в барлозі. Первісні люди також жили у печерах. Можна обговорювати, якою ціною вони переселилися до сучасних хмарочосів, але факт залишається фактом: людина стала іншою, й еволюціонування триває.

Однак саме поняття «людина» — збірне. У реальному житті всі люди різні. І не тільки за кольором шкіри та розрізом очей. Різниця за багатьма, до кінця не пізнаними, властивостями. Виокремлю одну з них — здатність усвідомлено ставити творчі та практичні завдання, ефективно їх вирішувати. Не секрет, що саме через ці відмінності частина людей, образно кажучи, розселилася на різних поверхах соціальних хмарочосів, а частина, у кращому випадку, тулиться в одноповерхових будиночках.

За тисячоліття ми не створили ефективну систему соціальних ліфтів, що дає змогу кожному, відповідно до власних можливостей,

піднятися на належний йому поверх, продовжуємо жити у відкритих і завуальованих монархіях, де все вирішує одна людина. Система управління усіх рівнів будується зверху, а повинна рости знизу. Інформаційні технології допомагають розробити і реалізувати програми, за яких кожен громадянин може винести на загальний суд раціоналізаторські пропозиції, і у разі позитивної оцінки зайняти належне місце в організації суспільства.

Наявний принцип виборності президентів збитковий. Інтереси і прагнення тих, хто проголосував у більшості за одного кандидата, ігнорують інтереси решти населення. Відмова від єдиноначальності, запровадження за результатами голосування інституту президентської ради з представників широких верств суспільства дозволило б масштабніше враховувати їхні інтереси. У разі недосягнення президентською радою єдності у вирішенні питання, після відповідного науково-консультативного опрацювання воно може бути винесене на референдум для обговорення. З метою стимулювання об'єктивності рішень про проведення такого референдуму хоча б частина витрат на його проведення має здійснюватися за рахунок партій членів президентської ради.

На відміну від ведмедя людина цілеспрямовано організовує своє життя в суспільстві і навколишньому природному середовищі, підпорядкувавши себе праву. Зрештою право — це формалізована модель суспільства, у якій люди хочуть жити, відображення їх прагнень, життєзабезпечувальних цілей. Ми ж, маючи благі наміри, його зім'яли, перетворили на систему жорстко стандартизованих правил, які за задумом зводять до мінімуму ймовірність перетворення життєвих доріг людини в шлях на той світ, викривлено трактуючи попередження Хосе Ортега-і-Гассета: «Основною метою існування держави є забезпечення безпеки, забезпечення громадського порядку (саме на цьому благодатному ґрунті — не забувайте цього! — і виростає людина — маса)» [1, с. 147]. Спільність завдання для всіх призвела до знеособлення людини, створення єдиних, знову-таки для всіх, правил поведінки, які не враховують багатоваріантність реальної дійсності, яка все ускладнюється, наділення нібито кожного міфічною формальною рівністю прав і можливостей, проголошення однакових прав на захист від будь-яких зазіхань

на їх інтереси, безвідносно до здатності різних людей по-різному оцінювати потенційну небезпеку життєвих доріг і, залежно від цілей руху за ними, виробляти власні заходи безпеки.

Відомий французький економіст і громадський діяч XIX ст. Фредерік Бастіа справедливо писав: «Зібранню окремих особистостей не може належати жодного права, яке спочатку не було б закладено в природу самих особистостей» [2, с. 58]. Але рівною мірою зібрання окремих особистостей, тобто суспільство, не має права позбавляти людину бути особистістю.

Проігноровано очевидне: у суспільстві, в якому живуть індивідуальності, не може бути відсталого, стереотипного ставлення до них, не може бути засилля штампів, трафаретів. У принципі *не можна створювати ідеальне право для неідеального суспільства. В усьому має бути міра*. А, оцінюючи те, що маємо, так і хочеться сказати: поряд з пахощами чути запах сірки, тут доклав копито Диявол.

Продовжуючи аналогію, ми, усупереч багатоповерховості реального життя, побудували штучне **Місто Право** з тих одноповерхових будинків, сформувавши одноповерхове право — гігантський мегаполіс, що розростається, обжитий людьми різних національностей, які сповідують різну релігію і дотримуються різної ідеології, мають різний досвід і здібності, але підкоряють своє життя нав'язаним їм без належного узгодження єдиним, без будь-яких винятків, нормам. Це місто з будинками, виробничою сферою, зеленою зоною і численними звалищами, куди надходять «продукти», що пройшли через м'ясорубку покарань. У цьому місті незатишно жити не тільки тим, хто завоював право на апартаменти у хмарочосі. У ньому незатишно всім.

Місто Право багато у чому довільне, без відповідної методології містобудування розбите на галузеві квартали з автономним життєзабезпеченням. Зрідка якісь з них з'єднані повноцінними магістралями. Інші, навпаки, не мають чітких меж, тіснять один одного. Усередині черезсмужжя вулиць з тотожними назвами кривих провулків, незрозумілих розгалужень, безліч тупиків і будинків з однаковими номерами.

У них живуть індивідуалісти-егоїсти, які розповсюджують на всі відносини з сусідами принцип однієї з найдавніших і найконсер-

вативніших галузей — цивільного права, озвучений свого часу І.А. Покровським: «Кожен ...у галузі цивільного права може діяти, виключно керуючись своїми інтересами і не дбаючи про інтереси інших: це останні мають піклуватися про себе самі. Потрібно тільки, щоб той, хто реалізовує своє право, залишався у формальних межах цього останнього» [3, с. 105]¹.

Людина, щоб краще пізнати себе і навколишній світ, створила науку. Але, досягнувши певної висоти, наука поневолила людину. Вона розділила, розосередила її власне розуміння і розуміння усього іншого на складові, втрапивши багато зв'язків між ними. Медицина, наприклад, вивчає хвороби серця, легенів, суглобів. Але хворіє людина, а не серце, і серце повноцінно не вилікуєш, не зрозумівши, що хвора людина. Так само й у праві. Ми життя людини розділили залізним парканом на клітини, зарегулювали її в їх межах, начисто позбавивши розуміння загальної перспективи. Лікарі хоч зрідка збирають консилиум, щоб діагностувати складну хворобу, а теорія права, покликана бути тим самим інструментом, перетворена на теорію про теорію, але не про право як єдиний регулятор життя.

Наразі ми стоїмо на порозі масового виробництва штучного свідомого життя. Згідно з церковними віруваннями, людина створена за подобою Божою. Треба визнати, у технології було щось не так: зразок, який отримали, не повністю відповідає задекларованому еталону, не вдалося побудувати суспільство, засноване на високих моральних цінностях. Сьогодні ситуація ускладнилася: якщо почнемо робити копію з копії — а до того йдемо — є цілком реальна загроза отримати на виході Сатану.

Сучасна людина прагне уподібнитися Богу і створити за своїм образом і подобою електронних Адама й Єву. Але забуває, що сучасна жива людина по суті давно повстала проти Бога: вона, освоюючи горизонти науки, успішно їсть «райські плоди» (Біблійний Змії по праву може бути визнаний символом науки і прогресу), усупереч всім приписам і заповідям вбиває собі подібних, краде, не тільки

¹ Перефразовуючи старовинне прислів'я, слід підкреслити: те, що у цивільно-правових відносинах добре (та й не в усьому), для регулювання відносин у суспільстві загалом — справжній карачун.

чинить перелюб, але й вступає в одностатеві шлюби, має позашлюбних дітей, постійно грішить багато в чому іншому. І подібність Богу її не влаштовує: біологи і медики працюють над трансформацією геному з метою попередження і лікування захворювань², у перспективі — усунення соціальних відхилень, проводяться пересадки органів (готується навіть пересадка голови).

Існує багато способів, методів і методик оцінки *Homo Sapiens*. Але, напевно, найнадійнішою, найоб'єктивнішою слід визнати оцінку за критерієм створеного ним права. Твердження «Яке право — така і людина» — аж ніяк не гіпербола, а реальна дійсність. Шкода, що в такій інтерпретації людина не дивиться на себе в дзеркало права. Напевно б жажнулася, наважившись на такий крок.

Зрозуміло, ми спробуємо закласти в проєктований штучний розум все найдосконаліше. Не кажу, наскільки це можливо. Але розум є розум, чи то він природний, чи то штучний. Наївно вважати, що робот до кінця історії залишиться роботом-слюсарем, домробітницею чи футболістом.

Самовідтворення і саморозвиток майбутніх гуманоїдів — процес очікуваний, і зупинити його людині навряд чи буде під силу. (Ми не можемо призупинити створення і поширення атомної зброї, а це — ніщо на тлі майбутніх проблем роботизації суспільства). Процес самоорганізації всього живого з урахуванням стану довкілля є законом. Але для штучного гуманоїда до категорії навколишнього середовища потрапляє насамперед все людство!

Це буде завтра, але чи не варто про це замислитися сьогодні? І чи не час очима майбутнього гуманоїда подивитися на наше право сьогодні, критично оцінити, що ми прогавили у далекому позавчора, переходячи від природно сформованого звичаєвого права до штучно насадженого нині одержавленого права — зведення законів, отримавши таке «маємо»?

² Канд. біол. наук, старш. наук. співроб. ІППІ РАН, лауреат премії «Просвітитель» за книгу «Сума біотехнології» О. Панчин розповів про сьогоднішнє та майбутнє біомедицини: «Зазвичай людина передає своїм нащадкам тільки частину деяких своїх генів, але можливо зробити таку генетичну модифікацію, яка передаватиметься всім його нащадкам. Питання про створення генетично модифікованих людей — це просто питання часу, я гадаю, років десяти».

Місто Право чекає свого архітектора, який реконструює його так, як це зробив з Парижем за часів Другої імперії градоначальник барон Жорж Осман.

Як згадують, сучасники звинувачували барона, вважаючи реконструкцію Парижа великим варварством, бо неможливо було навіть підрахувати кількість знесених середньовічних будівель, які безцінні своєю історичною значущістю та красою, зникла готична аура міста, зносилися цілі квартали, замки, вежі, палаци, собори і статуї, почорнілі від часу. Натомість прорубувалися по-живому широкі бульвари, насаджувалися парки, будувалися сучасні комфортні багатоповерхові будівлі, що мають водогін і газ.

І на завершення, коли барон Осман залишив посаду градоначальника, ніби щоб остаточно занапастити дух старовинного Парижа, спорудили Ейфелеву вежу, яку сучасники вважали потворною і такою, що не вписується у ландшафт міста.

Перебудову Парижа у XIX ст. охрестили презирливим словом «османізація». За півтора десятиліття було реорганізовано 60 % нерухомості міста! Старий Париж був практично зруйнований.

Минуло кілька років, і французи полюбили свої бульвари, звикли до Ейфелевої вежі, яка стала символом столиці. Ставлення до «османізації» кардинально змінилося. Люди зрозуміли, що величезне місто просто помирало. Брудні, тісні старовинні квартали у центрі ставали непридатними для життя. Потрібна була сучасна інфраструктура, яку не можна було створити, не зруйнувавши старої. Вибір був один: або кардинальна перебудова, або поступове згасання [4]³.

Чи не ця альтернатива стоїть перед сучасним правом, що має тисячолітню історію? Відкриваючи в січні 2013 р. Всесвітній економічний форум у Давосі, його засновник і президент Клаус Шваб зазначив: «Світ чекає сміливого бачення і навіть ще сміливіших дій». Право не може не бути їх ініціатором. Зрозуміло, право не Париж, у ньому нескінченна кількість зв'язків і залежностей, які неможливо розрубати одним махом. Тут неприйнятним є прецедент авгієвих стаєнь. Їх неможливо було перебудувати — зчинилися б пил і сморід.

³ В інтерпретації С. Аксьоненко.

Подвиг Геракла полягав у тому, що він їх не чистив старим селянським способом, не брався за міглу та вили. Він зробив греблю на річці Алфей і пропустив ріку крізь ці стайні. Але це не той варіант.

Право — продукт історичного розвитку. Його навіть теоретично не можна відразу звільнити повністю від «гною» (що не було достатньою мірою зрозуміло у процесі конструювання пострадянських держав і чому почасти вчить сучасний китайський досвід), знести, зруйнувати «все дощенту» і з нуля створити заново. Якщо людина поселиться на новій планеті, вона й там буде певний час користуватися своїм замшілим земним правом. У праві не зробиш тимчасовий об'їзд, коли з метою реконструкції зносять який-небудь історичний монумент. На його місце потрібно відразу ставити новий, чітко визначаючи напрямки руху, як в ньому, так і сусідніх кварталах. Найголовніше — не втрачати бачення ролі приватної реконструкції у загальній перспективі вдосконалення всього права.

Тут одного барона Османа мало. Потрібно, щоб необхідність реформи була усвідомлена не тільки фахівцями кримінального процесу, як у нас це сталося, а хоча б передовим загоном армії юристів.

Не можна сказати, що спроби виправити такий стан справ не мають місце. У всіх дисертаціях, безлічі монографій і статей вносяться пропозиції доповнити, змінити ту чи іншу норму, збільшити або пом'якшити санкцію тощо. Але, оцінюючи загалом, можна з повним правом назвати це «ямковим ремонтом» правових доріг, у результаті якого рух по ним залишається таким же незадовільним. Потрібен не вибірковий, а капітальний ремонт, ще краще — прокладання нових магістралей.

Якось ми з колегами їхали потягом до Києва. Щоб збавити час, запропонував прочитати й обговорити варіант рукопису... Випадковою нашої попутницею виявилася молода жінка, яка після закінчення інституту працювала приблизно три роки юрисконсультом на невеликому підприємстві. Вона також попросила дати їй прочитати написане, але в обговоренні участі не брала. По його завершенні я запитав її думку. Відповідь була несподіваною: усе цікаво, але сприйняттю заважає назва: Місто Право чомусь викликає асоціацію з

Містом Сонця, виникає підсвідоме очікування чергової утопії.

Може це той випадок, коли вустами юридичної дитини говорить істина — пропоновані начерки реконструювання чинного права дійсно на межі утопії. Однак я до цього ставлюся спокійно: багато колишніх утопій згодом матеріалізувалися, якщо не цілком, то хоча б в окремих конструкціях. Хтозна, може й тут станеться щось подібне. Але сама можливість утопічного підтексту дає змогу бути розкутішим у своїх прогнозах, цим і скористаємося.

О.І. Левченков, як епіграф до монографії «Проблеми правового регулювання суспільних відносин: загальнотеоретичні аспекти», навів постулат про те, що право в державах перехідного періоду може бути тільки таким, яким йому дозволяють бути [5, с. 5]. Абсолютно правильно. Й у всіх державах, а не тільки перехідного періоду. (Російський процесуаліст І.О. Зінченко справедливо пише: «перехід» від чого — зрозуміло, а ось до чого — ясності немає» [6, с. 140]). Тому удосконалення права потрібно починати з удосконалення людини, самого суспільства. Передумови для цього є. Усе частішають економічні кризи, локальні військові конфлікти, епідемії, масові соціальні протистояння вимагають пошуку кардинальних рішень. Якими вони будуть? Яким праву дозволять бути? Відповідь на ці питання багато в чому залежить від того, якою мірою людина усвідомлює себе як особистість, як індивідуальність і водночас як член суспільства, який сповідує не сліпе підкорення закону, а й обов'язок (а не тільки право) творити, удосконалювати закон для вирішення нагальних життєвих завдань.

Є основний аспект, немодний у світлі переваги лібертанських концепцій, — відповідальність суспільства за якість людини, яка ним формується. Так, все чинне право — це інструмент формування людини за зразком, що наближається до ідеалу. Однак у нас і ідеал далеко не ідеальний, а інструментарій і поготів. Що робимо, щоб з пелюшок формувати людину соціально заможну, суспільно корисну?

Україна прагне до Європи, забуваючи, що для цього недостатньо укласти відповідні угоди — треба самим стати європейцями. У Великій Британії жінку судять за те, що вона на 11 днів забрала зі школи свого сина-підлітка, щоб той міг бути присутнім на її весіллі на Ка-

рибських островах. Як повідомляє *Daily Mail*, 31-річна Френсіс Уайт, яка проживає в околицях м. Стокпорт, постала перед судом через те, що самовільно звільнила від занять у школі свого 13-річного сина. Вона хотіла, щоб хлопчик зміг взяти участь у її весіллі та приблизно за рік до цього просила адміністрацію школи звільнити її сина від занять на два тижні. З невідомих причин їй відмовили, а коли дитина все-таки повернулася до навчального закладу, матір ще й оштрафували на 50 фунтів (63 дол.).

Штраф Ф. Уайт платити принципово відмовилась, і тоді муніципалітет м. Марпла подав на неї до суду. «Це просто смішно», — заявила британка. Один з гостей на її весіллі працює вчителем, і йому дали відгул на час весілля. А ось звільнити від занять сина нареченої чомусь відмовилися. У муніципалітеті Стокпорта обуреній матері пояснили: у школярів бувають канікули, на які й варто планувати всі сімейні урочистості.

Поки не повідомляється, яке рішення ухвалив суд у «справі Френсіс Уайт», проте штраф за прогул сина їй заплатити, ймовірно, все ж доведеться [7].

Чи це не приклад, що змушує задуматися про роль нашого вітчизняного суспільства у формуванні нового покоління? У нас, якщо виключити школи для еліти, усі інші — циганська безнадійність: відвідувати або не відвідувати заняття, вчитися або не вчитися — право, а не обов'язок.

Та й з учителями проблема. У проведених тестуваннях не поодинокі випадки відсутності знань з елементарних питань навчальних програм. Сумно.

Ми не оцінили справжню природу того суспільства, поки свідками, а не повноцінними учасниками народження якого ми є, — суспільства інформаційного. Про нього багато пишуть. Але головне поки залишається за кадром: інформаційне суспільство має стати — і вже стає — синонімом відкритого суспільства. Йдуть дебати: повторюється історія чи не повторюється? Тут констатую не парадокс, а очевидну реальність: інформаційні технології неминуче наблизять сучасне суспільство за ступенем відкритості до первісного племені, де всі знали все один про одного й усі життєво важливі завдання вирішували спільно. Не треба жаятися, це не кінець історії, а зако-

номірне виправлення трагічної помилки її викривлення.

Два постулати, які є наразі загальноновизнаними: «Людина — істота суспільна» і «Мій будинок — моя фортеця» суперечливі в основі. Людина поза суспільством за будь-якої технічної озброєності — порошинка. У релігії та історії найтяжче покарання — вигнання за межі суспільства — було рівнозначним смерті. І зараз ми плануємо освоєння Марсу не поодиноці, а шляхом створення там осередку суспільства.

Нікуди не подінешся, така еволюція: суспільство формує особистість. Якщо це усвідомити повною мірою, то суспільство об'єктивно має бути відкритим. Взаємодопомога і взаємоконтроль — дві складові, які його пронизують. За історичними мірками нещодавно в Голландії на вікнах будинків заборонялося мати фіранки. Значна частина чоловіків там були мореплавцями. Коли вони йшли в плавання, інші стежили за моральністю їхніх дружин.

Не потрібно роз'яснювати, мова не зводиться до фізичної відкритості. Увесь час історія рухається зигзагами. І виправляємо відступи від генеральної лінії розвитку випробуванням методом: аби випрямити палицю, її потрібно вигнути в іншу сторону. Наразі це ідея неприборканого пріоритету прав і свобод особистості. Балансу інтересів людини і суспільства дотримуватися потрібно. Але саме балансу, а не ставити одне вище за інше. І не виправляти помилок, яких припустилися, шляхом шахраяння у протилежний бік.

Відкрите суспільство — це суспільство, де є можливість отримати практично всю доступну інформацію, що дає змогу реалізувати девіз: «Усі відповідають за мене, я відповідаю за всіх!» Але неприпустимо в'язати мене по руках і ногах, наказуючи, що й як для цього робити.

Є й інший бік медалі: завжди знаходилися люди, які будь-яке прогресивне науково-технічне відкриття або винахід використовували в своїх корисливих інтересах на шкоду суспільству. Інформаційні технології тому підтвердження. Комп'ютер перетворюється на знаряддя, інструмент здійснення традиційних злочинів у сфері обігу фінансових, матеріальних та інших ресурсів. Галузь їх здійснення росте не щоднини, а щогодини. У нас на очах відбувається глобалізація кіберзлочинів, збільшення їхніх транснаціональних форм. Стало буденністю, коли злочинець, що мешкає, наприклад, в Ук-

раїні, здійснює розкрадання грошей з рахунків банків в Австралії, Канаді та Японії. Згідно зі звітом Європолу *The EU Serious and Organized Crime Threat Assessment (SOCTA) 2013*, за різними оцінками збитки від дій кіберзлочинців в Європі становлять 250—750 млрд євро на рік. Цікаво, а скільки сьогодні?

Говорити про складнощі, що виникають під час розслідування таких злочинів у національних правоохоронних органів, зайве. Неминуча відповідь на виклик — створення єдиної системи міжнародних органів боротьби зі злочинністю під егідою і навіть безпосередньо при ООН. Перший крок уже зроблено: у січні 2013 р. в Європолі для координації діяльності відкрито Європейський центр з боротьби з кіберзлочинністю (*European CyberCrime Centre (EC3)*). Перспективи визначить практика.

Якщо простежити історію, стає очевидним: з ускладненням суспільства випереджувальним темпом відбувається зростання одноповерхового права, деталізація до найдрібніших подробиць правової регламентації діяльності людини, розширення і посилення заходів відповідальності за допущені правопорушення. Не треба бути пророком, щоб зрозуміти: цей шлях — це шлях до колапсу. Якщо він ще не настав сьогодні, то тільки тому, що паралельно з розширенням права йде такий же розширювальний процес недотримання встановлених правових приписів, діяльності у позаправовому полі.

Тенденція рано чи пізно (краще рано) буде зламана. *Чим цивілізованішим є суспільство, тим простішим має бути в ньому право як державний припис*. Р. Давид запропонував навіть формулу: «Право добре для варварів» [8, с. 30—33].

Знаю, згідно з Кантом, разом з розвитком цивілізації зростає й сума суспільного зла [9, с. 432]. «Радикальне зло у людській природі» можна зробити менш помітним під зовнішнім покровом культури, але повністю усунути його не можна. Хай так. Однак за тисячолітню історію його не вдалося усунути і за допомогою права. Культура, цивілізація не просто приховують зло під своїм покровом, але, звільнившись від пресу примусового права, беруть на себе велику відповідальність за його нейтралізацію. Місце поліцейського все детальніше заміщають самі громадяни, в самоорганізації виробляють принципи контролю і самоконтролю.

Цивілізована людина, вибачте за тавтологію, з огляду на свою цивілізованість не має потребувати дріб'язкової опіки, зокрема й такої опіки закону. Інтерпретуючи М. Салтикова-Щедріна, у *межах розумного* «система дуже проста: ніколи нічого прямо не дозволяти і нічого прямо не забороняти». Закон має формулювати цілі, надаючи людині право вибору оптимальних засобів їх досягнення. Яким би розумним і прозорливим не був законодавець (якби), він зрештою не може передбачити всі життєві перипетії, здавалося б прості питання, які стихійно актуалізуються ситуацією, нові потреби, які постійно виникають, і пропозицій щодо їх задоволення, складності їх застосування. *Людина одвічно створює проблеми і сама ж їх вирішує. У цивілізованому суспільстві не потрібно їй допомагати, потрібно лише не створювати бюрократичних правових перешкод у вишукуванні коштів і ресурсів для оптимального рішення. Коли буде потрібно, вона сама звернеться до держави за допомогою.*

Не бачу тут особливої новизни. Коротко, з урахуванням реального стану нашого (підкреслюємо: нашого, вітчизняного) суспільства і знову-таки реальних можливостей, суть зводиться до пропозиції зробити (як майданчик для будівництва нового права у міру формування нового суспільства) чинне право дискретним.

Свою одноповерховість, основні чинні принципи воно зберігає для тих, хто вважає за краще не виявляти самостійності, жити і діяти під опікою й охороною держави. Таких чимало. Згадаймо, під час ліквідації кріпосного права російські селяни масово не хотіли волі, не хотіли звільнення. Навіщо? Вони жили так, як звикли жити. Їм не потрібно іншого життя. Скільки сьогодні людей хочуть волі, хочуть самостійно працювати, самостійно організувати свій побут?

Але суспільство не може розвиватися без новаторів. Необхідно створювати максимум умов для їх стимулювання. Суб'єктам права потрібен дозвіл виявляти ініціативу, самостійно розробляти архітектуру будівлі права, підшукувати в ньому відповідні апартamenti на прийнятному поверсі, створюючи форми регулювання відносин і відповідальності з такими ж за прагненнями партнерами. Мова, звичайно, не йде про договори типу купівлі-продажу (хоча і там можуть бути свої проблеми), а про діяльність інноваційну, здійснювану

в умовах невизначеності отримання кінцевого результату.

Якщо скористатися аналогією з господарським правом, пропозицію можна сформулювати так: укладаєш господарський договір у порядку, регламентованому Кодексом, — держава максимально забезпечує виконання всіх умов його дотримання і наслідків недотримання; виявляєш ініціативу, ризикуєш, відступаєш від типових форм, регламентованих у законі, — йди до кінця, передбачай і погоджуй з контрагентом свою форму вирішення конфлікту у разі провалу операції. Самоорганізація в регулюванні господарської діяльності, новаторство — це магістральний шлях підвищення її ефективності. Законодавець має прогнозувати майбутнє, але життя завжди випереджало його передбачення, і на це доводиться зважати.

І не інакше як абсурдом слід вважати спроби оскарження рішень добровільно обраних третейських арбітрів у господарських судах. Добровільно погодилися розглядати спори поза процедурою господарського суду — дорога туди зась. Інакше ми створимо звивистий шлях відходу від дотримання договірної дисципліни: потягнемо час у третейських або інших судах, не вийшло — підемо на друге коло іншою стежкою.

Ще раз повторюю, життя не стоїть на місці, з'являються нові відносини. Сьогодні угоди укладають по телефону, через Інтернет. З'являються паростки процесуального їх оформлення. Але поки ці паростки не вкоренилися, ризик можливого конфлікту і шляхи його вирішення сторони мають спеціально позначати в угоді.

Новація не виключає модифікацію (у межах допустимого) норм чинного права у використанні встановленого порядку їх виконання. Елементи такої практики вже мають місце у регламентованих правом видах діяльності. Треба тільки вище підняти стрілу семафору.

Закономірне питання: чи поширюється пропонуваній принцип на кримінальне право? Вважаю, так. Тут потрібно провести аналогію з такими винятковими випадками ризику, як добровільна участь у небезпечних експериментах, освоєнні нових видів техніки, космосу тощо. Оцінка ступеня ризику, наслідків несприятливого результату — усе це встановлюється за погодженням сторін.

Основна вимога: подібна узгоджена діяльність не має завдавати шкоди іншим суб'єктам права, у тому числі державі, суспільству загалом. В іншому випадку винні несуть відповідальність за нормами «суворого» права.

Останнє також неминуче буде змушене зануритися у річку реформ. Але води цієї річки, швидше за все, розділяться на два потоки, в одному з яких, повнішому, вони потечуть назад. Сьогодні, з огляду на досягнення чергових висот наукового і технічного прогресу, право усе швидше ділиться на нові галузі та підгалузі. У результаті втрачається загальна мета правового регулювання, і чим далі, тим більше. *В інформаційному, відкритому суспільстві закономірно відбудеться процес укрупнення, консолідації форм правового регулювання, взаємопроникнення однотипних інститутів різних галузей права.* Праву слід надати колишню його монолітність, якщо не загалом — це віддалена перспектива — то в окремих ланках, що цілком можна здійснити.

Розумію, усі ці пропозиції мають незвичний вигляд на тлі чинного одноповерхового права, де панує відоме гасло: «Фюрер думає за нас», думає без обмежень у просторі й часі. Але справедливість новацій підтверджує саме сьогодення правового життя.

Ніяк не претендую на роль Османа, тим паче Джордано Бруно. Вистачило б сил та вміння прибрати, а може лише позначити окремі камінчики на цьому шляху.

Якби мене запитали, що я шукаю в Місті Право, я повторив би за Діогеном: «Шукаю людину», людину творця, ініціативну, творчу, активну, фізичну, інтелектуальну і морально досконалу. Для цього, пустившись у гріхи тяжкі, звернувся за допомогою до філософів.

Зробив це не через наявні вимоги колишньої ВАК. У пошуках відсутніх слів для їх характеристики потрапляєш у ситуацію людини, яка намагалася емоційно висловити погану якість перегною. Хотілося, щоб хоч один член колишньої ВАК зумів допомогти кожному дисертанту розробити особливу, відмінну від інших авторів, методологію таких досліджень: «Трудовий статус прокурора», «Трудовий статус начальника поліції», «Трудовий статус начальника митної служби» тощо.

Проте вимоги є — і пишуть. Переписують з філософських словників, енциклопедій, праць філософів. Усе це «взагалі». До теми дослід-

ження прив'язка робиться тільки за рахунок механічного включення відповідних юридичних термінів. Що методологія дала для отримання результатів дослідження? Як в одеському анекдоті: «До єврейського раббі звертаються за порадою два вірянини. Один стверджує, що кішка іншого вкрала і з'їла п'ять фунтів масла, інший це заперечує. «Принесіть кішку, — наказує раббі. Йому приносять кішку. — Тепер принесіть ваги, — йому приносять ваги. — Скільки, ти кажеш, фунтів масла з'їла кішка? — запитує раббі. — П'ять фунтів, раббі». Після цього раббі зважує кішку, і вона важить точно п'ять фунтів. «Отже, у нас тут є масло, — говорить раббі, — але де ж кішка?». Тільки в ролі масла виступає методологія досліджень, а в ролі кішки — сам його предмет — право.

Спробував звернутися до філософії, бо традиційно вважається, що філософи висвітлюють своїм осяянням шлях у світле майбутнє. Хотів знайти там потрібний промінчик, але, на жаль, без особливого результату. Як виявилось, філософи права самі до сих пір не розібралися, що таке філософія права. С.І. Максимов, проаналізувавши великий перелік робіт своїх колег, констатує: «Питання про те, що таке філософія права... це одне з «вічних», а тому і завжди актуальних питань самої філософії права». Одна назва його роботи чого варту: «Філософія права як проблема філософії права» [10, с. 36].

Чинне право можна порівняти з військовим статутом, який вимагає, щоб всі стояли «струнко!». Особливих доказів це не потребує, «демобілізація» права необхідна. Роботи тут непочатий край. Щоб знайти вихід, треба дати простір чинному не одержавленому законодавством праву, вивести його з правового підпілля.

У теорії, крім права, санкціонованого державою, визнається існування тільки звичаєво-

го права. Його роль досліджена-передосліджена, і висновок однозначний: звичаєве право — це атавізм. Не зовсім згоден, але головне в іншому: що розуміється під звичаєвим правом? Звичаєм стають накопичені роками і століттями певні правила поведінки, традиції. А як назвати правила, прийняті як керівництво до дії, що сформувалися протягом місяця і навіть тижня? За кордоном одне судове рішення створює прецедент, існує прецедентне право. Чому ми в повсякденному житті виключаємо існування звичаєвого права — швидкоплинних сформованих звичаїв? Без них правозастосовна практика буксує. Реально звичаєве право є, слугує своєю коробкою передач у машині одержавленого права. Ігнорування, відмова від його дослідження є серйозною причиною недостатньої ефективності чинного законодавства.

Якщо наука не помиляється, то вчені роблять помилки. Напевно, є вони і в пропонованому читачеві нарисі думок. Можна було б багато чого виправити, дописати, розширити, але час минає, інформація змінюється. Тому нехай буде так, як є.

Будь-яка робота, що претендує на науковість, — це насіння, яке не має перспектив, якщо не проросте на благодатному ґрунті. Є мудрий вислів Джозефа Конрада: «Автор пише тільки половину книги: іншу половину пише читач». І кожен, хто пише, на це сподівається. Я не виняток.

Сьогодні, правда, багато у чому робить надії ефемерними: учені пишуть, але не читають написане іншими. Переконався у цьому, коли двічі вставляв у текст статей, що публікуються, запрошення відгукнутися, повідомляючи свій телефон та адресу електронної пошти. Відгукнулися одиниці. Доводиться діяти за порадою письменника, професора І. Волгіна: «У церкві може не бути жодної людини, але священники служать все одно, творять молитву».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. В кн.: Дегуманизация искусства и другие работы: сборник. Москва: Радуга, 1991. 638 с.
2. Бастиа Ф. Обращение к французскому юношеству. В кн.: Экономические гармонии. Избранное. Москва: Эксмо, 2007. 1200 с.
3. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Москва, 1998. 353 с.
4. Герман М.Ю. Импрессионизм. Основоположники и последователи. СПб.: Азбука-классика, 2008. 528 с.
5. Левченков О.І. Проблеми правового регулювання суспільних відносин: загальнотеоретичні аспекти. Луганськ: РВВ ЛДУС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 528 с.

6. Уголовный процесс. Проблемные лекции. Учебник для магистров. Под ред. В.И. Томина, И.А. Зинченко. Москва: Юрайт, 2013. 799 с.
7. Прогул ради свадьбы. *Закон и бизнес*. 2013. № 42 (1081). С. 16. URL: https://zib.com.ua/ua/12144-u_velikiy_britanii_zhinku_sudyat_za_shkilniy_progul_ii_sina.html (дата обращения: 10.04.2020).
8. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. Пер. с фр. В.А. Туманова. Москва: Международные отношения, 2009. 456 с.
9. Кант И. Критика чистого разума. Москва: Мысль, 1994. 591 с.
10. Максимов С.И. Философия права как проблема философии права. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 27–32. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/9660> (дата обращения: 10.04.2020).

Надійшла 10.06.2020

REFERENCES

1. Ortega-i-Gasset H. Vosstanie mass. V kn.: Degumanizacija iskusstva i drugie raboty: sbornik. Moskow: Raduga, 1991. 638 p. [in Russian].
2. Bastia F. Obrashhenie k francuzskomu junoshestvu. V kn.: Jekonomicheskie harmonii. Izbrannoe. Moskow: Jeksmo, 2007. 1200 p. [in Russian].
3. Pokrovskij I.A. Osnovnye problemy grazhdanskogo prava. Moskow, 1998. 353 p. [in Russian].
4. German M.Ju. Impressionizm. Osnovopolozhniki i posledovateli. SPb.: Azbuka-klassika. 2008. 528 p. [in Russian].
5. Levchenkov O.I. Problemy pravovoho rehuliuвання suspilnykh vidnosyn: zahalnoteoretychni aspekty. Luhansk: RVV LDUS im. E.O. Didorenka, 2012. 528 p. [in Ukrainian].
6. Ugolovnyj process. Problemnye lekci. Uchebnik dlja magistrrov. Pod red. V.I. Tomina, I.A. Zinchenko. Moskow: Jurajt. 2013. 799 p. [in Russian].
7. Progul radi svad'by. *Zakon i biznes*. 2013. No. 42 (1081). P. 16. URL: https://zib.com.ua/ua/12144-u_velikiy_britanii_zhinku_sudyat_za_shkilniy_progul_ii_sina.html [in Russian].
8. David R., Zhoffre-Spinozi K. Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti. Per. s fr. V.A. Tumanova. Moskow: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2009. 456 p. [in Russian].
9. Kant I. Kritika chistogo razuma. Moskow: Mysl', 1994. 591 p. [in Russian].
10. Maksimov S.I. Filosofija prava kak problema filosofii prava. *Problemy filosofii prava*. 2004. Vol. II. P. 27-32. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/9660> [in Russian].

Received 10.06.2020

B.G. Rozovski

Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Severodonetsk, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5087-7076

LAW CITY

It is useless to deny the benefit of annotation. The reader should get an overview of the article and decide if it is worth reading. The only question is what size of annotation is appropriate? The established standard of 2000–2500 characters — twenty lines in small print — can be fulfilled only by retelling the main thing with all the details. In the majority, you don't need to read anything else. I also have my own problems here. What I wanted to convey to the reader does not have to be specifically described. I have long urged to return to scientific publications the normal language of human communication, which was professed by many of our most authoritative scientific ancestors. Remember that emotions are a recognized tool for learning and transmitting information. Abandon the requirement to cite a dozen works by other authors to confirm that twice two is really four. Nothing is said about this, but the style of writing this article will hopefully illustrate my intentions.

What is the article about? About the fact that a person's life was divided into cells by an iron fence, they regulated it within their limits, completely depriving them of understanding the general perspective. In law, a person did not take a leading position - individuality, the potential of his freedoms was overshadowed by total prohibitions, individualism prevails over the interests of society. An unbridled priority of individual rights and freedoms has been declared. The balance of interests of a person and society must be observed. But it is balance, not putting one ahead of the other. Law is a mold of society, but law can also be the driving force behind its reform. Radical reconstructions of the existing architecture of Law are required, not selective, but overhaul, the laying of new highways.

Keywords: a Person as a person, architecture of Law, freedom, open society, Common Law.